

Quickscan Tijdelijke wet verkiezingen covid-19

Een onderzoek naar de uitvoeringsconsequenties van de
onderdelen vervroegd stemmen en briefstemmen

23 november 2020

VNG Realisatie

Nassaulaan 12 Den Haag | Postbus 30435, 2500 GK Den Haag

070 373 8008 | realisatie@vng.nl

Inhoud

1. Aanleiding en leeswijzer	3
2. Uitvoeringsconsequenties Tijdelijke wet.....	4
3. Uitvoeringsconsequenties wetsvoorstel	6
4. De Tijdelijke wet, vervroegd stemmen en briefstemmen in samenhang bezien	13
5. Verwachte effecten van het wetsvoorstel.....	16
6. Conclusies en aanbevelingen	18
Bijlage: Geïnterviewden	20

1. Aanleiding en leeswijzer

Om verkiezingen tijdens ‘corona-tijd’ mogelijk te maken is op 6 november 2020 de Tijdelijke wet verkiezingen covid-19 in werking getreden (hierna: de ‘Tijdelijke wet’ of ‘de wet’). Deze wet bevat maatregelen om de verkiezingen met inachtneming van de coronamaatregelen te organiseren, zodat kiezers veilig kunnen stemmen. Deze wet wordt gewijzigd met het wetsvoorstel Tijdelijke wet Tweede-Kamerverkiezing covid-19 (hierna ook: het wetsvoorstel), dat aanvullingen en wijzigingen op de oorspronkelijke wet bevat. Het doel van dit wetsvoorstel is kwetsbare kiezers te beschermen door voor 70-plussers briefstemmen mogelijk te maken en kiezers te spreiden en de drukte in stemlokalen te verminderen door vroegtijdig stemmen mogelijk te maken.

In bestuurlijk overleg tussen VNG en de minister van BZK is afgesproken dat de uitvoeringsconsequenties van dit nieuwe wetsvoorstel in beeld worden gebracht. VNG Realisatie heeft naar aanleiding hiervan een quickscan uitgevoerd op de uitvoerbaarheid van het wetsvoorstel. In de reactie van VNG, NVVB en NGB van 9 november op de consultatie van het wetsvoorstel, wordt de minister verzocht de resultaten van deze quickscan te betrekken bij de verdere behandeling van het wetsvoorstel.¹

De quickscan is begin november gestart. De input is afkomstig van deskresearch en individuele gesprekken met gemeenten en leden van de Commissie verkiezingen van de NVVB die tussen 5 en 13 november gevoerd zijn (zie bijlage voor een overzicht van de geïnterviewden). Op 12 november is aan de minister van BZK een tussentijdse rapportage opgeleverd met de voorlopige bevindingen. De bevindingen zijn hierna op 17 november in een klankbordsessie met de betrokkenen gevalideerd. Vervolgens zijn de bevindingen verder uitgewerkt in deze rapportage. Het doel is om de belangrijkste uitvoeringsconsequenties voor gemeenten weer te geven van de nieuw toegevoegde onderdelen ‘briefstemmen voor 70-plussers’ en ‘vervroegd stemmen’. Om de uitvoerbaarheid van deze onderdelen te kunnen toetsen, is het noodzakelijk om daarnaast de maatregelen uit de eerdere wet Tijdelijke wet verkiezingen covid-19 in deze quickscan te betrekken omdat sommige van deze maatregelen doorwerken op de nieuwe onderdelen.

We hebben voor deze quickscan de standaardvragen aangehouden die we ook voor impactanalyses hanteren. Wel hebben we tijdens het onderzoek ook keuzes moeten maken. Omdat we gezien de korte doorlooptijd niet volledig konden zijn, hebben we ons gericht op de belangrijkste consequenties van de Tijdelijke wet. Buiten scope was de financiële analyse. De onderzoeksvragen die we met deze quickscan willen beantwoorden zijn:

---

¹ Zie voor deze reactie <https://vng.nl/nieuws/uitvoering-tweede-kamerverkiezing-zorgt-voor-hoofdbreken>.

- Wat wijzigt er in de werkwijze van de gemeente?
- Wat betekenen deze veranderingen voor de gemeentelijk organisatie?
- Is de gemeente voldoende toegerust voor een doeltreffende uitvoering?
- Wat zijn de verwachte effecten?
- Wat zijn de randvoorwaarden en eventuele risico's?

In het volgende hoofdstuk gaan we eerst kort in op de relevante maatregelen van de Tijdelijke wet verkiezingen covid-19 en wat dit betekent voor de uitvoering door gemeenten. Vervolgens worden de taken en uitvoeringsconsequenties voor het vervroegd stemmen en het briefstemmen in beeld gebracht. Hiermee beantwoorden we de eerste twee onderzoeksvragen. Aansluitend bekijken we deze verschillende taken en uitvoeringsconsequenties ook in samenhang met elkaar en beantwoorden we hiermee de derde onderzoeksvraag. In hoofdstuk 4 gaan we in op de te verwachten effecten. In het laatste hoofdstuk sluiten we af met de randvoorwaarden en de risico's en tot slot doen we enkele aanbevelingen met betrekking tot de uitvoerbaarheid van het wetsvoorstel.

2. Uitvoeringsconsequenties Tijdelijke wet

De Tijdelijke wet verkiezingen covid-19² beoogt het mogelijk te maken om Tweede Kamerverkiezingen te organiseren met inachtneming van de veiligheidsmaatregelen die nodig zijn in verband met covid-19. De wet wijzigt hiertoe de Kieswet op enkele punten en vult deze aan op andere punten. In het kader van dit onderzoek zijn de volgende maatregelen van belang. Om de veiligheid van kiezers en stembureauleden te waarborgen, maakt de wet het mogelijk om bijzondere en mobiele stembureaus met beperkte toegang aan te wijzen, met name in zorginstellingen. Ook creëert de wet de mogelijkheid om stembiljetten te tellen op een andere locatie dan het stemlokaal waar de stem is uitgebracht, wanneer dit lokaal te klein is om met inachtneming van de veiligheidsmaatregelen te kunnen dienen als tellocatie. Om de veiligheidsmaatregelen in het stembureau te kunnen uitvoeren voorziet de wet in nieuwe taken voor stembureauleden en in een uitbreiding van het minimumaantal leden van drie naar vier. Tenslotte breidt deze Tijdelijke wet het aantal machtigingen per gevolmachtigde uit van twee naar drie om het stemmen per volmacht te vergemakkelijken. De Tijdelijke wet verkiezingen covid-19 is op 6 november inwerking getreden.

---

² <https://wetten.overheid.nl/BWBR0044317/2020-11-07>.

Hieronder schetsen we kort de belangrijkste uitvoeringsconsequenties die deze wet heeft voor gemeenten.

Extra (hygiëne)maatregelen op locatie

De locaties die gemeenten straks gebruiken voor de verkiezingen moeten aan een groot aantal eisen voldoen. Zoals altijd moeten ze voldoen aan de toegankelijkheidsnormen. Maar krachtens de Tijdelijke wet moeten de stemlokalen (in navolging van het advies van de RIVM van 30 juli jl.) aan een groot aantal extra maatregelen voldoen om de veiligheid van kiezers en stembureauleden te kunnen waarborgen. Zo moeten er voldoende handgelpompen, goede ventilatie, looproutes, instructies en spatschermen aanwezig zijn. De locaties moeten regelmatig schoongemaakt worden. Stembureauleden moet op 1,5 meter afstand van elkaar en van de kiezer kunnen werken en bij de leden van het stembureau en tellers moet voorafgaand aan de zitting een gezondheidscheck worden afgenomen. Kiezers moeten worden begeleid bij hun stembusgang door een lid van het stembureau bij het betreden en verlaten van het stemlokaal. Ook moeten kiezers voorafgaand aan de verkiezingsdag voorlichting ontvangen over de gezondheidscheck waaraan zij moeten voldoen.

Dit betekent in de eerste plaats dat gemeenten veel extra materiaal moeten aanschaffen om de locaties volgens de nieuwe maatregelen in te richten. Dit materiaal moet opgeslagen worden in een opslagruimte die mogelijk hiervoor moet worden gehuurd. Vervolgens moet het materiaal worden vervoerd naar alle lokalen, waar ook vroeger dan gebruikelijk (in veel gevallen de dag van tevoren) moet worden gestart met de opbouw en inrichting. Op de verkiezingsdag zelf en bij het tellen moet met regelmaat extra worden schoongemaakt: stemhokjes, potloden en eventuele audio-ondersteuning. Dit alles vraagt om extra bemensing en om een doordachte logistiek, zowel binnen als buiten de stemlokalen.

Aanvullende eisen locaties

Het voorgaande heeft ook consequenties voor de te gebruiken stemlokalen. De regering heeft als uitgangspunt dat het aantal stemlocaties zoveel mogelijk op peil dient te blijven. Deze moeten echter de juiste afmetingen hebben om te kunnen voorzien in goede looproutes en om te kunnen werken op 1,5 meter afstand. Uit een simulatie die de G4 al in de zomer hebben uitgevoerd volgt dat stemlocaties ongeveer een afmeting van 70 m² moeten hebben om te kunnen voldoen aan de afstandsregels. Voor tellocaties is dat nog meer, namelijk ongeveer 100 m² (in verband met de grote stembiljetten voor Tweede Kamerverkiezingen die bij het tellen moeten worden uitgevouwen).

Dit betekent dat veel van de gebruikelijke locaties afvallen en gemeenten op zoek moeten naar vervangende locaties. Er gaat dan ook veel meer tijd zitten in het organiseren en inspecteren van locaties. Ook zijn er geschikte locaties die om andere redenen afvallen, zoals scholen die momenteel het aantal bezoekers (inclusief ouders) zoveel mogelijk beperken en hun lokalen niet beschikbaar willen stellen. Hetzelfde geldt voor locaties in zorginstellingen, waar voor de komende Tweede

Kamerverkiezingen hooguit door de eigen bewoners, aanwezig zorgpersoneel en bezoek kan worden gestemd. Bovendien geldt dat door de veiligheidseisen een aantal locaties weliswaar geschikt is als stemlokaal, maar niet als tellocatie. In dat geval moet voor het tellen een aparte locatie worden gevonden en moet vervoer van de stembiljetten en de stempassen worden georganiseerd. Bij deze variant op het 'centraal tellen' moet bovendien veel ruimte beschikbaar zijn op de tellocatie om te voorkomen dat stembiljetten van verschillende bureaus worden samengevoegd. De aanvullende eisen rondom veiligheid kunnen vervolgens ook conflicteren met de bestaande eisen rondom toegankelijkheid, wanneer locaties wel voldoen aan de eisen rondom covid-19, maar niet aan de eisen vanuit toegankelijkheidsoogpunt.

Meer stembureauleden met meer taken

De Tijdelijke wet voorziet per stembureau in minimaal één extra stembureaulid om te kunnen werken met inachtneming van de hygiënemaatregelen. De handhaving van de hygiënemaatregelen wordt in deze wet ook een taak van stembureauleden. Voor de mobiele stembureaus voorziet de wet in een speciale waarnemer die uit oogpunt van transparantie en controleerbaarheid het verloop van de zitting van het stembureau volgt.

Dit betekent dat gemeenten in de eerste plaats op zoek moeten naar extra stembureauleden en waarnemers, op een moment waarop deze mogelijk moeilijk zijn te vinden. Bestaande, vooral oudere leden melden zich mogelijk niet aan en de kans bestaat dat al benoemde leden richting de verkiezingen alsnog uitvallen (al dan niet door corona of quarantaine). Om een dergelijke uitval op het laatste moment nog te kunnen opvangen, moeten er naast de extra stembureauleden dan ook extra leden op de 'reservebank' zitten. Dit alles vereist een dubbele wervingsinspanning van gemeenten. Bovendien betekent deze noodzakelijke inzet van veel nieuwe stembureauleden dat gemeenten veel opleidingen zullen moeten organiseren om de noodzakelijke kennis bij stembureauleden te borgen. Dit laatste zal ook nodig zijn voor de nieuwe handhavingstaken; sommige gemeenten overwegen de handhaving te beleggen bij een ingehuurde beveiliging.

3. Uitvoeringsconsequenties wetsvoorstel

De Tijdelijke wet verkiezingen covid-19 wordt aangepast met het wetsvoorstel Tijdelijke wet Tweede-Kamerverkiezing covid-19³, dat onderwerp is van deze quickscan. Dit voorstel beoogt kwetsbare kiezers te beschermen en introduceert hiertoe twee maatregelen die in het kader van dit onderzoek van belang zijn. In de eerste plaats beoogt dit voorstel kwetsbare groepen kiezers te

---

³ <https://www.internetconsultatie.nl/verkiezingencovid19>

beschermen door vervroegd stemmen mogelijk te maken op de maandag en dinsdag voor de reguliere verkiezingsdag van 17 maart 2021. In de tweede plaats maakt dit voorstel het voor ouderen van 70 jaar en ouder mogelijk om per brief te stemmen. De ministerraad heeft op 13 november jl. met dit voorstel ingestemd. Hieronder schetsen we de belangrijkste uitvoeringsconsequenties die deze wet heeft voor gemeenten.

3.1 Vervroegd stemmen

Het proces van vervroegd stemmen is niet anders dan het reguliere stemproces. Wel introduceert het voorstel andere openingstijden voor de stembureaus (namelijk van 8.00 uur tot 18.00 uur). De mogelijkheid van vervroegd stemmen is geïntroduceerd voor kiesgerechtigden die door onderliggende ziekten kwetsbaar zijn voor het coronavirus. Deze doelgroep is echter niet strikt afgebakend en in principe zijn alle kiezers wettelijk vrij om ook op deze dagen te gaan stemmen.

Extra locaties

Voor de twee aanvullende verkiezingsdagen uit het wetsvoorstel zijn aanvullende locaties nodig. Het voorstel geeft hiervoor een minimumaantal al naar gelang het inwonertal. Deze locaties zijn open van 8.00 tot 18.00 uur en moeten voldoen aan dezelfde veiligheidseisen als de locaties die worden gebruikt op de woensdag.

Dit betekent dat gemeenten niet alleen voor de woensdag, maar ook voor de voorafgaande maandag en dinsdag op zoek moeten naar geschikte locaties. Idealiter zijn dit locaties die ook al op woensdag worden gebruikt, maar dat is afhankelijk van beschikbaarheid. Bovendien dienen deze locaties verspreid binnen de gemeente te liggen om alle kiezers de kans te geven dichtbij huis te stemmen. De mogelijkheden voor een dergelijke spreiding van lokalen zijn echter afhankelijk van de lokale situatie. Gemeenten geven aan dat deze locaties al in het weekend beschikbaar moeten zijn voor het opbouwen en inrichten. Hiervoor is bovendien extra materiaal benodigd om de locaties volgens de geldende maatregelen in te richten. Op maandag en dinsdag moet daarnaast, net als op de woensdag, ook een eindschoonmaak plaatsvinden.

Extra stembureauleden voor extra locaties

De mogelijkheid van vervroegd stemmen maakt het vervolgens noodzakelijk extra stembureauleden in te zetten op de maandag en de dinsdag. De bezetting van de bureaus moet daarbij voldoen aan de voorschriften uit de Tijdelijke wet en dus bestaan uit de standaardbezetting plus een extra stembureaulid.

Dit betekent dat gemeenten aanvullend op de Tijdelijk wet extra stembureauleden moeten werven, zowel om aan het wettelijke aantal te voldoen als om over een goede reservebank te beschikken voor deze extra dagen. Dit komt bovenop de extra inspanning die al geleverd moet worden.

Logistiek en opslag

In het wetsvoorstel duurt de zitting van de stembureaus op beide aanvullende dagen tot 18.00 uur. Hierna moet per stembureau het aantal toegelaten kiezers worden geteld en een proces-verbaal worden opgemaakt. Vervolgens moeten de stembussen apart van het proces-verbaal door minimaal twee stembureauleden vervoerd worden naar een beveiligde locatie. Daar worden de stembiljetten bewaard tot woensdagavond 21.00 uur.

Dit betekent ten eerste dat gemeenten mensen moeten inzetten en vervoer moeten organiseren om op maandag- en dinsdagochtend (en mogelijk al op zondagavond) en op maandagavond en dinsdagavond het benodigde stemmateriaal te transporteren van en naar de extra stemlocaties (waarbij stembussen en proces-verbalen apart moeten worden vervoerd). Vervolgens moeten gemeenten beschikken over een beveiligde opslagruimte die groot genoeg is om alle stembussen in op te slaan, waarvoor de exacte eisen nog niet bekend zijn en nog ingevuld worden in een ministeriële regeling. Niet alle gemeenten beschikken over een kluisruimte in het gemeentehuis die hiervoor geschikt is en sommige gemeenten geven aan hiervoor van een externe locatie met bewaking gebruik te gaan maken. Voor het tellen op de woensdagavond moeten de opgeslagen stembiljetten mogelijk weer worden vervoerd naar een aparte tellocatie.

Communicatie

Het wetsvoorstel introduceert de mogelijkheid van vervroegd stemmen in een beperkt aantal locaties, die niet noodzakelijkerwijs overeenkomen met de gebruikelijke locaties. Ook de openingstijden van deze aanvullende locaties voor de maandag en dinsdag komen niet overeen met die van reguliere stembureaus voor de woensdag. Op de stempas zelf kunnen gemeenten niet het dichtstbijzijnde stemlokaal aangeven, omdat niet alle stembureaus ook op alle dagen open zijn.

Voor gemeenten betekent dit dat zij helder moeten communiceren naar kiezers over de exacte locaties en openingstijden van de stembureaus voor vervroegd stemmen, om te voorkomen dat kiezers naar de verkeerde locatie komen of op het verkeerde tijdstip. Gemeenten zijn niet verplicht het dichtstbijzijnde stemlokaal op de stempas aan te geven maar zullen hier een andere communicatiewijze voor moeten bedenken, omdat de indicatie van de dichtstbijzijnde locaties onder anderen als doel heeft om een goede spreiding te realiseren. Ook verwachten gemeenten dat er voorafgaand aan de verkiezingen of tijdens de verkiezingen meer vragen van kiezers binnenkomen naar aanleiding van de verschillende procedures die er nu zijn. Dit vereist opschaling in communicatiecapaciteit en/of bezetting van het klantcontactcentrum.

ICT

Het wetsvoorstel verandert enkele bestaande verkiezingsprocessen. Het aantal stemdagen groeit van één naar drie. Het aantal stembureaus neemt toe omdat de bureaus voor vervroegd stemmen

voor iedere dag een eigen stembureaunummer hebben. Ook wordt het aantal machtigingen voor een volmacht uitgebreid van twee naar drie.

Dit betekent voor gemeenten dat verschillende applicaties opnieuw worden ingericht voor de ondersteuning van de verschillende processen. De applicatie waarmee stembureauleden worden geregistreerd, is ingericht voor één verkiezingsdag, niet voor drie, en kan geen onderscheid maken tussen de verschillende typen stembureaus die nu ontstaan. De burgerzakenapplicaties die gemeenten gebruiken kunnen maximaal twee machtigingen afgeven. Dergelijke wijzigingen moeten worden ingebouwd door ICT-leveranciers.

3.2 Briefstemmen

Voor briefstemmen voor de doelgroep 70-plussers geldt allereerst dat nog veel onduidelijk is voor gemeenten. Dit heeft er onder andere mee te maken dat de informatie waar gemeenten zich op baseren komt uit de opeenvolgende nieuwsbrieven van BZK⁴. Een concreet totaaloverzicht van de huidige stand van het voorstel voor briefstemmen ontbreekt hierdoor. Daarnaast hebben gemeenten (behalve Den Haag) nog geen ervaring met briefstemmen en is het huidige wetsvoorstel op een aantal punten nog niet voldoende uitgewerkt om het proces precies te kunnen uitdenken. Het proces moet ook nog nader worden uitgewerkt in de ministeriële regeling. Hierdoor is het lastig om al de concrete impact van deze maatregel te kunnen aangeven. We proberen hieronder waar mogelijk de uitvoeringsconsequentie aan te geven, of welke informatie nog ontbreekt om dit te kunnen inschatten.

Briefstembureau inrichten voor postontvangst en tellen

De gemeente moet minimaal één briefstembureau instellen; er is geen maximum aan het aantal briefstembureaus dat de gemeente kan instellen. Het briefstembureau gaat op maandag en dinsdag voorafgaand aan de dag van stemming open, er is in het voorstel niet aangegeven wat de openingstijden zijn. De kiezers kunnen de briefstem per post sturen aan dit briefstembureau (het adres is voorgeadresseerd op de retourenveloppe). Ook is het voor kiezers mogelijk om hun briefstem hier te komen afgeven.

Voor de briefstembureaus moeten gemeenten minimaal één aanvullende locatie vinden en inrichten die aan dezelfde vereisten voldoen als de reguliere stembureaus en stembureaus voor vervroegd stemmen. Gemeenten geven aan dat het nog lastig is om in te schatten hoe de uitvoering hiervan er precies gaat uitzien, omdat er nog niet helemaal duidelijk is aan welke andere eisen er

---

⁴ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brochures/2020/11/10/nieuwsbrief-8-tweede-kamerverkiezing-2021>.

voldaan moet worden. Ook weten gemeenten nog niet of het nodig is om meerdere briefstembureaus in te stellen.

Afgiftepunten

Gemeenten moeten meerdere afgiftepunten inrichten die voor kiezers gemakkelijk bereikbaar zijn; hiervoor is geen aantal aangegeven. In de wettekst zelf is aangegeven dat gemeenten zelf bepalen op welke tijden de aangiftepunten open zijn, in de Memorie van toelichting staat dat de afgiftepunten vanaf woensdag 10 maart 2021 open zijn van 09.00 uur tot 17.00 uur en op 17 maart tot 21.00 uur. Bij de afgiftepunten kunnen kiezers hun briefstem afgeven, maar ook stembescheiden ophalen op vertoon van de stempluspas.

Ook hierbij is het lastig in te schatten wat de uitvoeringsconsequentie is omdat niet nader beschreven staat wat een afgiftepunt precies inhoudt. Uit het wetsvoorstel blijkt dat het hierbij om een bemande post moet gaan, omdat de afgegeven briefstemmen van een ontvangstdatum moeten worden voorzien en op verzoek nieuwe stembescheiden moeten worden uitgereikt, maar dit wordt verder niet toegelicht. In dit geval ligt het voor de hand dat de afgiftepunten ook moeten voldoen aan de hygiëneregels die gelden bij het regulier en vervroegd stemmen. Gemeenten vragen zich bijvoorbeeld af of stembureaus die ook op maandag, dinsdag en woensdag open zijn als afgiftepunt kunnen fungeren, mede omdat er in de wetstekst van het voorstel een procedure is opgenomen die het ook mogelijk maakt dat briefstemmen bij stembureaus worden afgegeven. De vraag is of hiervoor dan specifiek andere locaties moeten worden ingericht of een combinatie voor de hand liggender is. Hoe dan ook moeten voor 10, 11 en 12 maart aparte afgiftepunten beschikbaar komen, die moeten worden gezocht door gemeenten.

Bemensing briefstembureau en afgiftepunten

Voor briefstembureaus en afgiftepunten zijn ook mensen nodig. Dit staat voor de afgiftepunten in het wetsvoorstel niet expliciet aangegeven maar volgt wel uit de bepaling in het wetsvoorstel dat bij ontvangst van de briefstem (op het briefstembureau of de afgiftepunten) de retourenveloppe van een datumstempel moet worden voorzien. Ook moeten aan het einde van de dag de uitgebrachte stemmen in aantallen worden geteld en moet er hiervoor elke dag een proces-verbaal worden opgemaakt. Hoeveel mensen nodig zijn per afgiftepunt, is niet geregeld.

Ook voor dit onderdeel geldt dat de impact lastig in te schatten is. Het is vooralsnog onduidelijk hoeveel locaties er extra moeten worden ingericht en hoeveel leden er op een afgiftepunt aanwezig moeten zijn. Zoals hiervoor ook in de paragrafen over Tijdelijke wet en het voorstel voor het vervroegd stemmen is aangegeven, is het goed kunnen organiseren van voldoende ervaren stembureauleden voor deze verkiezingen een extra grote uitdaging. Bij het briefstemmen komt daar nog eens bovenop dat er bij gemeenten nog geen ervaring is met briefstemmen. Dit betekent dat voor dit proces nog meer geldt dat er niet kan worden geput uit de ervaring van de stembureauleden

van de afgelopen verkiezingen. Op dit moment is nog niet duidelijk wat er van de leden van het briefstembureau of afgiftepunt precies gevraagd wordt.

Ontvangen en centraal verzamelen briefstemmen

Briefstemmen moeten uiterlijk op woensdag 21.00 uur binnen zijn gekomen, bij het briefstembureau, afgiftepunt of stembureau. Vervolgens moeten de briefstemmen op de verkiezingsdag vóór 22.00 uur worden verzameld bij en overgedragen aan het briefstembureau.

Gemeenten geven voor de uitvoering hiervan aan dat het op basis van de eerste eis voor de poststemmen van groot belang is om goed te communiceren over de uiterste datum dat kiezers hun briefstem op de bus kunnen doen. Daarnaast zijn er vragen over wat er gebeurt als door vertraging van de post een stem niet tijdig aankomt en of de poststempel niet relevant is voor het wel of niet meenemen van de briefstem. Gemeenten geven op basis van de tweede eis aan dat het onmogelijk is om alle briefstemmen die op de verschillende locaties zijn afgegeven binnen het uur vanaf sluiting van stembureaus centraal te verzamelen. Ten eerste omdat sommige stembureaus mogelijk later sluiten als mensen al voor 21.00 uur in de rij staan. Ten tweede omdat het in potentie een enorme logistieke operatie is om van alle verschillende verzamelpunten alle briefstemmen binnen een uur te transporteren. Met name in grotere gemeenten is dit vereiste bij voorbaat onhaalbaar.

Vooropenen: extra handeling bij stemopneming

De stemopneming van de briefstemmen is anders dan de stemopneming in de stemlokalen. Dit gebeurt middels de vooropening op het briefstembureau. Hierbij wordt de stempas gecontroleerd op geldigheid, waarna de dichte envelop met briefstem in de stembus wordt gedaan. Vooropening is volgens het wetsvoorstel mogelijk twee dagen vanaf de dag van de stemming en wordt volgens het huidige voorstel gedaan door het briefstembureau.

Wanneer, waar en hoe de vooropening zal plaatsvinden is voor de meeste gemeenten nog een vraagpunt, maar dit zal ergens voorafgaand aan het sluiten van de stembussen zijn, voordat het tellen begint. Wat de vooropening precies voor impact heeft is ook lastig in te schatten omdat niet vooraf kan worden voorspeld hoeveel briefstemmen er binnenkomen. Hoewel de doelgroep in aantallen duidelijk af te bakenen is, is er geen ervaring om als basis te gebruiken om een voorspelling te maken welk percentage gebruik gaat maken van deze optie. Hier zal dus eventueel rekening moeten worden gehouden met een optie tot op- of afschalen. Wel is het vooropenen een arbeidsintensief proces vanwege het openen van de enveloppen, het vergelijken met het ROS, het controleren van de geldigheid op een aantal kenmerken en het (mogelijk) controleren van de bijgevoegde ondertekende verklaring dat het stembiljet persoonlijk is ingevuld.

Openen stembussen en tellen van briefstemmen (uitslagen)

Het tellen van de stemmen wordt net als het vooropenen uitgevoerd door het briefstembureau. Voor het tellen van de stemmen moeten eerst de gesloten enveloppen worden geopend. Bij het

tellen moet er ook gecontroleerd worden of er op de juiste wijze getemd is door ‘het stipje geplaatst vóór de kandidaat van zijn keuze rood, blauw, zwart of groen te maken’.

Waar het tellen van briefstemmen na de verkiezingen op woensdagavond plaats moet vinden is nog onduidelijk. In het voorstel staat nu aangegeven op ‘een of meer centrale locaties’. Wellicht kunnen de stembureaus hier ook ruimte voor bieden, anders moeten hiervoor aanvullende locaties worden gevonden die aan dezelfde eisen voldoen als de overige tellocaties. Ook voor het telproces geldt dat het lastig is de impact goed in te schatten, omdat niet te voorspellen is hoeveel briefstemmen binnenkomen, of aanvullende locaties gevonden moeten worden en hoeveel mensen voor de telling nodig zijn. Ook hier geldt weer dat rekening moet worden gehouden met op- of afschalen. Daarnaast geven gemeenten aan te worstelen met de specifieke vereisten voor het controleren van de kleur van de pen/het potlood. De vraag is hoe dit precies gewaardeerd moet worden en of dit niet tot veel interpretatieverschil gaat leiden tussen de gemeenten.

Logistiek en opslag: ophalen/terugbrengen stembussen

De ontvangen briefstemmen moeten aan het einde van de zittingsdag worden overhandigd aan het briefstembureau.

Zoals eerder aangegeven, is de specifieke invulling van de locaties die voor briefstemmen gebruikt gaan worden voor veel gemeenten niet duidelijk. Maar de verwachting is dat het een grote logistieke uitdaging is, omdat briefstemmen niet alleen per post binnenkomen, maar ook op veel verschillende locaties kunnen worden afgegeven. Ook is nog niet duidelijk of elk briefstembureau en afgiftepunt elke dag een aparte stembus moet hebben die vervolgens wordt opgeslagen, of stembussen tussentijds geleegd mogen worden, of dat stembussen van een locatie meerdere dagen kunnen worden (her)gebruikt.

Dat laat onverlet dat er per locatie elke ochtend een stembus moet worden aangeleverd en elke avond een stembus naar een opslaglocatie moet worden overgebracht. Tenslotte moet er een mogelijkheid zijn om de stembussen tussentijds veilig op te slaan. Voor de inschatting van de ruimte die hiervoor nodig is en de logistiek hieromheen is het belangrijk te weten hoeveel stembussen hier maximaal in moeten passen. Na sluiting van de stembureaus en afgiftepunten moeten de briefstemmen vanuit veel verschillende locaties (afhankelijk van de grootte van de gemeente) naar een of meerdere centrale locaties worden gebracht. Tegelijkertijd mogen de briefstemmen van de verschillende locaties niet worden samengevoegd, maar moeten deze apart worden geteld.

Communicatie

Gemeenten moeten in de communicatie aangeven waar het briefstembureau(s) en de afgiftepunten zijn en wat de openingstijden zijn.

Gemeenten moeten hierbij een inspanning leveren om duidelijk over de verschillende locaties, openingstijden en mogelijkheden te communiceren. Daarnaast geven gemeenten aan de verwachting te hebben dat ze voorafgaand aan de verkiezingen meer vragen van kiezers krijgen over het briefstemmen en de verschillende opties die hiervoor gevonden worden. Voor communicatie over en naar aanleiding van het briefstemmen moeten gemeenten naar verwachting extra capaciteit bijschakelen binnen de eigen organisatie: communicatie, webredactie, drukwerk en bereikbaarheid klantcontactcentrum. Voorwaarde hiervoor is tijdig te weten wat de communicatie vanuit BZK gaat zijn om goed op te kunnen aansluiten.

ICT

Het wetsvoorstel voegt een nieuw proces toe aan het bestaande verkiezingsproces. Naast (vroeg)stembureaus zijn er ook briefstembureaus en afgiftelocaties voor het briefstemmen. De stembureauleden op deze locaties volgen een ander proces dat op de andere locaties. Ook ingeval er e-learningmodules worden gebruikt, zullen de alternatieve processen daarin moeten worden meegenomen. Voor de selectie van de stemgerechtigden zal een onderscheid moeten worden gemaakt tussen de doelgroep tot 70 jaar en de 70-plussers.

Dit betekent voor gemeenten dat ook hiervoor verschillende applicaties opnieuw moeten worden ingericht voor de ondersteuning van dit nieuwe proces. Dergelijke wijzigingen moeten worden ingebouwd door ICT-leveranciers of de eigen organisatie.

4. De Tijdelijke wet, vervroegd stemmen en briefstemmen in samenhang bezien

In de voorgaande twee hoofdstukken zijn we ingegaan op de uitvoeringsconsequentie per onderdeel. Omdat de onderdelen in de uitvoering allemaal samen komen, is het daarnaast belangrijk om de verschillende onderdelen ook in samenhang met elkaar te bekijken. Wat uit onze analyse met name naar voren komt, is dat de drie verschillende onderdelen; ‘stemmen met covid-maatregelen’, ‘vervroegd stemmen’ en ‘briefstemmen’ elk hun eigen specifieke uitdagingen en moeilijkheden kennen, maar dat vooral de optelsom van deze drie onderdelen een grote impact heeft op de organisatie bij gemeenten.

Gemeentelijke organisatie

De organisatie van alle verschillende maatregelen en processen trekt een grote wissel op de eigen organisatie en de medewerkers van de gemeenten. Organiserende (project)teams moeten flink worden opgeschaald en de inzet van veel verschillende afdelingen is nodig. Kennis van het verkiezingsproces is echter schaars en met name kleine gemeenten waar de organisatie in handen van één of twee personen ligt zijn juist op dit punt kwetsbaar. Inhuur is niet altijd een oplossing; het

gaat niet alleen om extra handen. Juist de ervaring met de organisatie van verkiezingen in de specifieke gemeente is belangrijk en deze medewerkers zijn in kleine gemeenten nagenoeg onmisbaar. Tegelijkertijd speelt het risico op (last-minute) uitval door ziekte, quarantaine of twijfel vanwege gezondheidsredenen, wat de opschalingsmogelijkheden beperkt en bestaande teams onder druk zet. Gemeenten vragen zich hierbij af wat de noodoplossingen zijn als het eigen team uitvalt of de werkdruk voor de ingezette organisatie te hoog wordt.

Stemmen tellen

De optelsom van onderdelen vormt met name voor het 'tellen' na verkiezingsavond een grote uitdaging. Met de verschillende procedures voor het stemmen ontstaan ook verschillende parallele processen voor het tellen. Stembussen moeten worden vervoerd, tussendoor worden opgeslagen en uiteindelijk allemaal naar een geschikte locatie vervoerd worden waar per stembus geteld moet worden. Briefstemmen moeten gescheiden worden gehouden van (vervroegde) reguliere stemmen. Het eerste onderdeel van het tellen, tellen op 'lijstniveau', is hierbij het meest intensieve en gebeurt onder tijdsdruk omdat de voorlopige uitslag dezelfde avond/nacht bekend moet zijn. Gemeenten maken zich zorgen over de logistiek, de locaties, het goed kunnen waarborgen van de maatregelen en tegelijk de snelheid en zorgvuldigheid erin kunnen houden. Ook met een goede voorbereiding en planning wordt de uitvoering een grote uitdaging.

Locaties

De combinatie van onderdelen zorgt voor een grote toename in de benodigde aantallen locaties en een toename in de benodigde grootte van de locaties die een gemeente moet inrichten, terwijl het aanbod onder druk staat. Hierbij is ook van belang dat iedere locatie weer andere kenmerken heeft (taak, bemensing, openingstijden) en er meer tijd nodig is om de locaties in te richten en te onderhouden.

Stembureauleden

Met de combinatie van de onderdelen geven gemeenten aan dat werving, organisatie en opleiding veel meer werk kost door de verschillende locaties, taken en processen die er in de nieuwe situatie zijn. Vooral zijn er zorgen of er voldoende ervaren stembureauleden te vinden zijn om de nieuwe inzet die nodig is goed te kunnen begeleiden. Ook zal hiervoor extra moeten worden ingezet op opleiding en instructie. Voor het briefstemmen geldt extra dat gemeenten hier nog geen ervaring mee hebben en dat het nog onduidelijk is aan welke eisen of ervaring deze medewerkers moeten voldoen. Dit alles terwijl aan de andere kant het risico op (last-minute) uitval door ziekte, quarantaine of twijfel vanwege gezondheidsredenen groot is.

Logistiek en opslag

De combinatie van de verschillende onderdelen vormt ook logistiek een grote uitdaging. Meer dan gewoonlijk moet materiaal worden aangeleverd om de locaties volgens de coronamaatregelen in te

richten en te onderhouden. Daarnaast zal er tussen de verschillende locaties die meerdere dagen open zijn transport van stembussen en stempassen met proces-verbaal, die apart van elkaar moeten worden vervoerd, moeten worden georganiseerd. Briefstemmen en reguliere (vroeg)stemmen moeten apart van elkaar worden verzameld en opgeslagen. De opslagcapaciteit moet groot genoeg zijn om alle stembussen te kunnen herbergen en voldoen aan strenge (in een ministeriële regeling nog nader in te vullen) beveiligingseisen. Veel gemeenten kunnen nog niet precies overzien hoe dit proces eruit gaat zien en er zijn nog een aantal belangrijke punten die een goede uitvoer in de weg staan zoals het tijdig kunnen aanleveren van de briefstemmen op het biefstembureau op de verkiezingsavond. Zeker is dat de logistieke ondersteuning grote inzet vraagt van planning, chauffeurs, beveiligers, materialen, vervoer vanuit de gemeentelijke organisatie zelf en/of externe inhuur.

Communicatie

Om het nieuwe verkiezingsproces goed te doorlopen, is daarnaast goede communicatie vereist. Gemeenten moeten lokaal de eigen communicatie opzetten om kiezers te informeren over bijvoorbeeld de locaties van afgiftepunten en van de (vroeg)stembureaus voor vervroegd stemmen en de verschillende openingstijden. Gemeenten geven aan dat ze hierbij graag goed willen kunnen aansluiten op de communicatie van BZK, maar wel tijdig duidelijkheid hierover nodig hebben. Gemeenten maken zich ook zorgen of het voor de kiezer straks duidelijk is op welke manier men waar kan stemmen en verwachten dat er voor en tijdens de verkiezingen veel vragen binnenkomen waarvoor ook extra inzet vereist is.

ICT

Voor de ondersteuning van de stemprocedures en logistieke processen worden diverse applicaties gebruikt. Hierin zullen tijdelijke aanpassingen moeten worden gedaan om deze alternatieve processen mogelijk te maken. Daarna zullen de wijzigingen naar verwachting ook weer moeten worden omgekeerd naar de reguliere stemprocedures. Er moeten naar verwachting aanpassingen komen met betrekking tot locaties die wijzigen, kiesdistricten, aantal stembureauleden, machtigingen, typen stembureaus en de verschillende soorten proces-verbaal. Al deze wijzigingen moeten worden ontwikkeld, getest en ingebouwd door ICT-leveranciers of (handmatig) door de eigen organisatie worden geïnstalleerd. Dit kost niet alleen geld, maar moet ook tijdig gerealiseerd kunnen worden. Leveranciers hebben op korte termijn duidelijkheid nodig over het hernieuwde verkiezingsproces, om gemeenten te kunnen laten weten of de benodigde aanpassingen tijdig gerealiseerd kunnen worden.

Samengevat

De maatregelen uit de Tijdelijke wet, vervroegd stemmen en briefstemmen hebben ieder afzonderlijk al stevige consequenties voor de uitvoering van het verkiezingsproces door gemeenten, in combinatie hebben deze drie maatregelen een nog grotere impact op de uitvoering. Een reden

hiervoor is dat ze op elkaar inwerken. Immers, de hygiënemaatregelen uit de Tijdelijk wet gelden ook voor het vervroegd stemmen en (mogelijk) het briefstemmen en werken door in het telproces. De locaties, mensen en logistiek die nodig zijn voor het vervroegd stemmen en briefstemmen hebben impact op het reguliere stemproces en vice-versa. Een andere reden is dat met deze maatregelen feitelijk drie verschillende stemprocessen ontstaan. Deze processen verlopen niet alleen parallel aan elkaar, hetgeen al de nodige coördinatie vereist, maar ook nog eens door elkaar, bij het stemmen (bijv. als briefstemmen in een regulier stembureau mogelijk is), bij het transport van alle benodigde stembussen, bij de opslag en beveiliging en vooral bij het tellen, waar alle processen samenkomen.

5. Verwachte effecten van het wetsvoorstel

Hieronder geven we aan wat gemeenten als effecten in de uitvoering van het wetsvoorstel zien. Op basis hiervan kunnen we een vertaling maken naar de risico's en randvoorwaarden.

Zwakke schakels in het proces door stapeling

Voor verkiezingen vindt organisatie op veel onderdelen plaats waardoor er veel afhankelijkheden zijn. Op alle onderdelen moeten gemeenten nu extra bijzetten voor de Tijdelijke wet en nog eens extra voor de voorstellen voor vervroegd stemmen en briefstemmen. Door de genomen en voorgestelde maatregelen ontstaat een stapeling van processen die op veel onderdelen grote uitvoeringsconsequenties heeft. Dit vraagt een grote inspanning van de betrokken medewerkers waardoor er zorgen ontstaan of de eigen organisatie de druk wel aankan. Het is de vraag of met de huidige bezetting deze inspanning geleverd kan worden en uitval is nauwelijks op te vangen omdat ervaring beperkt is. Daarbij komt dat de tijd voor de verkiezingen kort is en er op verschillende punten nog geen duidelijkheid is (met name voor wat betreft het briefstemmen). Tegelijk luistert het proces erg nauw en moeten alle onderdelen zorgvuldig worden uitgevoerd. Door de omvang en de tijdsdruk van de verschillende verkiezingsprocessen staat dit onder druk. Dit geeft op meerdere schakels in het proces een risico op uitvoeringsproblemen die tot onzorgvuldigheden in het proces kunnen leiden.

De veelheid aan te verzetten werk en de afhankelijkheden voor een goede uitvoering, in combinatie met de onzekerheden en de korte tijd die er nog rest, baren gemeente zorgen. Een mogelijk effect is dat (te) laat in het proces onderdelen toch niet haalbaar blijken te zijn. Gemeenten vragen zich af wat dan nog de noodscenario's zijn.

Vaststellen voorlopige verkiezingsuitslag

Gemeenten maken zich bij de uitvoering met name zorgen over het telproces. Het proces luistert nauw en is gewoonlijk al intensief, maar onder de huidige omstandigheden en in combinatie met de

geldende maatregelen nog meer dan bij andere verkiezingen. Zorgen zijn er of het proces voor de stembureauleden en tellers goed vol te houden is, omdat het werk naar verwachting intensiever is en de doorlooptijd langer. Hierbij zijn zorgvuldigheid maar ook snelheid wel heel belangrijk en er zijn zorgen over of dit niet te veel onder druk staat. Een mogelijk negatief effect dat gemeenten zien is dat de voorlopige uitslag op verkiezingsavond afwijkt van de uiteindelijke uitslag, bijvoorbeeld doordat de briefstemmen later pas geteld worden. Of dat er noodzaak is tot hertelling omdat onderdelen niet goed zijn gegaan.

Ingewikkelde boodschap aan de kiezer

Ook voor de kiezers zijn de aanvullende processen nieuw en kiezers hebben nu een aantal aanvullende mogelijkheden om hun stem uit te brengen. De gemeenten die we in deze analyse gesproken hebben geven aan dat het een uitdaging wordt om dit eenduidig en helder te communiceren aan de verschillende doelgroepen verwachten hierover meer vragen te ontvangen voorafgaand aan de verkiezingen en tijdens de verkiezingen. Dit betekent zoals aangegeven voor de uitvoering dat ze hiervoor extra capaciteit moeten inschakelen. Maar ook dan hebben gemeenten zorgen of ze alle doelgroepen op de goede manier kunnen informeren en kiezers straks goed weten wat er van ze verwacht wordt. Met name bij het briefstemmen verwachten gemeenten meer ongeldige stemmen aan te treffen. Enerzijds omdat de procedure uit veel verschillende stappen bestaat en nauw luistert, anderzijds omdat de beoogde doelgroep mogelijk ook moeite zal hebben met de keuze voor de verschillende procedures en verschillende instructies hierbij.

Voorkomen van drukte bij locaties tijdens stemmen

Gemeenten maken zich zorgen of drukte bij locaties kan worden voorkomen en of het effect van spreiding bij locaties te realiseren is. Kiezers hebben straks de mogelijkheid om naast het stemmen op verkiezingsdag, ook op de maandag of dinsdag voorafgaand daaraan te stemmen. Maar het is niet af te dwingen op welk moment of op welke locatie kiezers hun stem willen uitbrengen. Meestal spelen bijvoorbeeld weersomstandigheden een belangrijke rol of zijn er bepaalde tijden op de dag waarop het juist drukker is in de stembureaus.

Daarnaast is briefstemmen mogelijk voor een beperkte doelgroep 70-plussers, maar is niet te voorspellen welk deel van de doelgroep van het briefstemmen gebruik zal maken. De procedure is nieuw en daarom mogelijk ingewikkelder dan 'regulier stemmen'. Ook geven gemeenten aan dat 'stemmen' voor veel mensen een uitje is en kiezers dat het liefste doen 'zoals ze dat gewend zijn', met name voor de oudere kiezers die dat al lange tijd zo doen. Gemeenten vinden het daarom lastig een goede inschatting te maken van de te verwachten effecten op het voorkomen van drukte op stemlocaties.

6. Conclusies en aanbevelingen

Ook onder normale omstandigheden is verkiezingstijd voor alle gemeenten een hectische periode die organisatorisch en logistiek veel vraagt van de gemeentelijke organisatie. Tegelijkertijd vormen verkiezingen een democratische kerntaak van gemeenten, die door betrokkenen met veel toewijding wordt uitgevoerd. De omstandigheden rondom covid-19 maken de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021 extra uitdagend voor gemeenten. De verschillende maatregelen die nu worden genomen in het kader van de Tijdelijke wet en het aanvullende wijzigingsvoorstel voor vervroegd stemmen en briefstemmen om de Tweede Kamer verkiezingen van maart 2021 veilig te laten verlopen, vormen een grote extra belasting voor deze capaciteit. Met de aanvullende maatregelen uit de Tijdelijke wet wordt het een stuk moeilijker om de benodigde mensen en locaties te vinden en met de nieuwste maatregelen van vervroegd stemmen en briefstemmen wordt deze uitdaging nog een stap groter gemaakt.

Voor gemeenten heeft de stapeling van alle onderdelen van de verschillende maatregelen een grote uitvoeringsconsequentie. Gemeenten geven aan dat met name de stapeling van de verschillende maatregelen die met dit voorstel gerealiseerd wordt, in combinatie met het gebrek aan duidelijkheid en de toenemende tijdsdruk, de uitvoerbaarheid van het huidige pakket negatief beïnvloedt en zo ook risico's met zich meebrengt. Dit geldt zowel voor de belastbaarheid van de medewerkers, en de voorbereiding bij gemeenten, als ook bij de stemprocedure en het tellen van de stemmen. Gemeenten vragen zich af wat de noodscenario's zijn als het op een van de onderdelen niet goed gaat.

Daarnaast geven de verwachte effecten aan dat er ook mogelijk nadelige gevolgen zijn voor een zorgvuldige stemprocedure en het vaststellen van de verkiezingsuitslag. Kiezers krijgen nu verschillende opties voor het stemmen geboden en er zijn zorgen of het straks goed duidelijk is wat er van de kiezer verwacht wordt. Maar vooral de telprocessen worden erg complex. Het risico is dat de voorlopige uitslag niet tijdig is, te veel afwijkt van de definitieve uitslag, of dat er later hertellingen plaats moeten vinden en dat heeft mogelijk negatieve gevolgen voor de perceptie van de betrouwbaarheid van de verkiezingsuitslag. Tenslotte maakt de onvoorspelbaarheid van de situatie in maart 2021 het geheel nog complexer. Het is niet in te schatten hoe de situatie is waarin Nederland zich op dat moment bevindt en dat geeft onzekerheid.

Uit deze analyse blijkt dat het organiseren van de verkiezingen in deze tijd veel van gemeenten vraagt en ook risico's met zich meebrengt. Deze bevindingen roepen de vraag op of de grote uitvoeringsconsequenties die nu op gemeenten afkomen in verhouding staan tot het beoogde doel en of de verschillende onderdelen nog goed uitvoerbaar zijn. Vanuit het uitvoerbaarheidsperspectief staat de haalbaarheid van het wetsvoorstel ter discussie, zeker gezien de beperkte tijd die er nog is om de grote veranderingen te implementeren.

Aanbevelingen

Tenslotte doen wij hieronder een aantal aanbevelingen voor de minister van BZK die erop gericht zijn de uitvoeringsconsequenties voor gemeenten binnen het kader van het huidige wetsvoorstel te verminderen:

- Onze algemene aanbeveling is om in elke verdere besluitvorming over dit onderwerp de uitvoerbaarheidsconsequenties voor gemeenten nadrukkelijk mee te nemen en te zorgen voor oplossingen van ontstane knelpunten en risico's.
- Daarnaast hebben gemeenten grote behoefte aan een definitieve keuze en duidelijkheid over de in te richten processen. Daarbij geven ze aan een duidelijk bevriesmoment te willen hebben waarop het proces niet meer gewijzigd kan worden. Bij gemeenten is er onrust over wat er nu nog op kan komen, bijvoorbeeld vanuit de Tweede Kamer.
- Begin ook tijdig met het opzetten van duidelijke communicatie aan de kiezer en neem gemeenten hierin mee, zodat ze goed hierop kunnen aansluiten om het voor de kiezer straks zo duidelijk mogelijk te maken wat er verwacht wordt.
- Ook hebben gemeenten behoefte aan duidelijke handvatten, procesbeschrijvingen en telinstructies, zodat ze de verschillende processen goed en uniform kunnen inrichten. Dit moeten handzame, beknopte maar duidelijke instructies zijn. Ook geven gemeenten aan dat hierbij ook expliciet een instructie (in de elektronische leeromgeving) voor stembureauleden voor het handhaven van maatregelen meegenomen moet worden.
- Gemeenten wijzen op de verkiezingen rondom de herindelingen van gemeenten om lessen uit te trekken voor de Tweede Kamerverkiezingen.
- Tenslotte is er nog het laaghangend fruit: sluit het stembureau op de woensdag om 19.00 uur in plaats van 21.00 uur om gemeenten meer tijd voor het complexe proces van het tellen te geven; hanteer zoveel mogelijk overal zelfde openingstijden om het voor gemeenten maar ook de kiezer zo duidelijk mogelijk te maken. Gemeenten onderschrijven hierbij de reactie op de consultatie op de voorstellen van de NVVB, VNG en NGB van 9 november 2020.

Bijlage: Geïnterviewden

Datum	Geïnterviewde
5 november	Commissie verkiezingen NVVB
10 november	Gemeente Assen
	Gemeente Den Haag
	Gemeente Groningen
	Gemeente Rotterdam
	Gemeente Venray
11 november	Gemeente Amsterdam
	Gemeente Midden-Delfland
	Gemeente Utrecht
12 november	Gemeente Zwolle
13 november	Gemeente Montferland
	Gemeenten Aalsmeer en Amstelveen
17 november	Sessie Klankbordgroep
18 november	Gemeente Huizen